

Полтавський губернський відділ ДПУ: діяльність після реформи 1922 року (1920-ті роки)

У статті розглядаються питання реорганізації діяльності Полтавського губернського відділу ДПУ з березня 1922 р. Аналізуються організаційні і структурні зміни губернського органу державної безпеки більшовицької держави, стан матеріального забезпечення його підрозділів, взаємодія з партійними і владними органами. Акцентована увага на якісних характеристиках кадрового складу.

Ключові слова: Державне політичне управління, Полтавський губернський відділ ДПУ, В. Балицький

Роль і місце радянських органів державної безпеки в управлінській структурі органів радянської влади останнім часом все більше привертають увагу сучасних істориків. У монографіях і статтях В. Кульчицького, Ю. Шаповала, Р. Подкура, Д. Веденеєва, С. Кокіна, О. Бажана, В. Золотарьова та інших порушувалися питання витоків політичного терору, інструментом якого стали органи державної безпеки. Опубліковано великий масив документальних матеріалів, пов'язаних з реалізацією репресій, а також зроблено спробу систематизувати бібліографію політичних репресій в Україні упродовж 1917–1980-х рр. в однойменному бібліографічному покажчику, впорядкованому О. Рубльовим, Р. Подкуром, Л. Шевченко, С. Калитко. Одним з перспективних завдань досліджень у цій галузі є, на наш погляд, вивчення регіональних аспектів створення, становлення, діяльності чекістських структур та їх підрозділів, а також компаративістський підхід у визначенні загальних закономірностей і регіональної специфіки їх функціонування. Цій меті й підпорядкована дана стаття. Предметом дослідження авторка обрала період 1920-х рр. у діяльності Полтавського губвідділу Державного політичного управління (ДПУ), утвореного в березні 1922 р. й налаштованого на перехід від «надзвичайщини» до інтегрування в правове поле радянської системи.

Завершення періоду «червоного терору» не означало припинення боротьби більшовицької партії з наявною та уявною опозицією в УСРР та на Полтавщині. Репресивні органи продовжували виконувати роль «караючого меча», керуючись винятково партійними директивами, рішеннями ЦК партії і його політбюро. Ще в лютому 1919 року ЦК РКП(б) наголошував, що надзвичайні комісії (рос. – ЧК) «...створені, існують і діють лише як прямі органи партії, за її директивами і

під її контролем» [12, с. 95]. На цьому ж акцентував увагу й голова ДПУ УСРР В. Балицький після його обрання в 1927 р. кандидатом у члени політбюро ЦК КП(б)У: «...апарат ДПУ повинен беззастережно виконувати волю Центрального комітету, яка передається через мою голову. Якщо є наказ стріляти у натовп, незалежно від того, хто б там не був, – відмовитесь – розстріляю усіх... Центральному комітету партії потрібен міцний, монолітний апарат, що виконує волю партії» [19, с. 95].

Організаційно-статутні документи також переконливо ідентифікують спецслужби як елемент реалізації ідеологічної доктрини більшовиків. Зокрема у звіті за перші чотири роки діяльності виділялися кілька принципових факторів, що лежали в основі їх створення: «правильне розуміння ними класової боротьби класової держави», усвідомлення того, що «всяка держава є апарат насилля», «загострення ситуації та необхідність придушення контрреволюції», «недостатня свідомість народних мас...», «ще просякнута старим духом» [14, с. 274]. Лідер більшовиків В. Ленін уточнював, що партії потрібен такий орган диктатури пролетаріату, котрий би «...знав кожний крок змовників» і міг би «репресією нещадною, швидкою, негайною, що спирається на співчуття робітників і селян» призупинити всі заколоти контрреволюції [18, с. 6].

Більшовицька партія визначала також напрями політичних репресій. Так, ворогами оголошувалися цілі суспільні верстви нового соціалістичного суспільства – заможне селянство, духовенство, дореволюційна інтелігенція, представники небільшовицьких партій, ідеологи та прихильники ідеї української державності тощо. В атмосфері роздмухування класової ворожнечі навколо чекістів створювався ореол героїзму, революційної романтики, їх особливої

місії в державі диктатури пролетаріату, імідж органів, що послідовно захищають державні інтереси та володіють особливими професійними якостями. Наприклад, секретар партійної ячейки Полтавського губвідділу ВУЧК І. Миронов уявляв це так: «Український чекіст повинен мати особливий нюх і, вийшовши вранці на вулицю, повинен встановити, чим пахне місто» [16, арк. 8].

Вплив спецслужб на всі без винятку сторони суспільного життя невинно зростає. Причому радянська історіографія зображувала це як історично виправдану тенденцію, особливо у контексті сталінської тези про загострення класової боротьби при соціалізмі. Як зазначає відомий історик Ю. Шаповал, і сама більшовицька партія значною мірою контролювалася спецслужбами. Вчений покликається на слова лідера партії лівих есерів М. Спиридонову, яка спрогнозувала цю зміну акцентів, перебуваючи під арештом у 1918 році. У відкритому листі до ЦК РКП (б) вона попереджала, що більшовики теж «скоропиняться в руках надзвичайки» [20, с. 7].

Отже природа і витoki жорстких форм суспільного антагонізму в період становлення більшовицької влади були зумовлені втіленням у життя класової ідеології більшовицької партії та необхідністю мати апарат насилля в суспільстві, де правляча партія не володіла абсолютною підтримкою. С. Кульчицький з цього приводу зауважує, що «органи насилля у вигляді ВЧК-ОДПУ-УДБ-НКВС були безпосереднім продовженням партійних структур» [11, с. 256].

Уже в 1921 р. стало очевидним наростання невдоволення в республіці вакханалією терору органів ВУЧК і зловживанням їх необмеженими повноваженнями. Наприклад, голова Одеського губвиконкому Я.Н. Дробніс виступив із заявою на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 24 червня 1921 року, в якій звертав увагу, що на місцях партійно-державний апарат не має на них ніякого впливу: коріння зла голова губвиконкому вбачав у тому, що: «ЧК – формально відділ губвиконкому, але є по суті фактичною владою, яка має у своєму розпорядженні необмежені матеріальні засоби, в її безпосередньому віданні значна військова сила, їй надане повне право перерозподілу всередині губернії працівників-комуністів по своїх організаціях, не ставлячи до відома губком, тобто те, чим не користується ні голова губвиконкому, ні президія в цілому» [11, с. 254]. Вихід, на його думку, полягав у

підпорядкуванні губвідділів ЧК президії губвиконкому. Політбюро погодилося винести порушене питання на обговорення пленуму ЦК КП(б)У, разом з тим у протокол внесена помітка: «Вказати т. Дробнісу, що в теперішній час наша політика щодо ЧК залишається без змін». На думку С. Кульчицького це означало, що керівництво КП(б)У не збиралося вступати в конфлікт з партійним центром і органами держбезпеки.

Однак, уже в грудні 1921 р. Москва сама ініціювала перегляд функцій і повноважень ВЧК. При цьому її місце в партійно-радянській ієрархії лишалося недоторканим. Головні напрями реорганізації були сформульовані В. Леніним, котрий пропонував «звучити компетенцію ВЧК, звучити право арешту, призначити місячний строк для загального проведення справ, посилити суди, обговорити питання про зміну назви, підготувати і провести через ВЦВК загальне положення про зміни в розумінні серйозних пом'якшень». Ці питання розглянув ІХ Всеросійський з'їзд Рад.

У радянській Україні, яка ішла у фарватері більшовицького центру, реорганізація ВУЧК розпочалася в березні 1922 р. 22 березня на підставі рішень ІХ Всеросійського з'їзду Рад була прийнята постанова ВУЦВК «Про ліквідацію Всеукраїнської надзвичайної комісії і про організацію Державного політичного управління». ДПУ створювалося при Наркоматі внутрішніх справ (НКВС), а голова ДПУ одночасно призначався і наркомом НКВС. Ним став Василь Манцев, котрий до цього очолював ВУЧК, а з 1924 до 1937 р. – Всеволод Балицький. Зберігалася підпорядкованість російському центру – голова ДПУ УСРР вважався повноважним представником ОДПУ в Україні.

Важливе значення для з'ясування характеру наступних процесів має розгляд функцій і меж компетенції органів ДПУ. До них належали: попередження і придушення відкритих контрреволюційних виступів як економічних, так і політичних, боротьба з бандитизмом і збройними повстаннями, розкриття контрреволюційних організацій та осіб, діяльність яких спрямована на підриг економіки господарчого життя Республіки, охорона державних таємниць і боротьба зі шпигунством...» тощо [13, с. 44-45].

Радянська історіографія переконувала читачів у тому, що після реформи органи ДПУ розв'язували переважно політичні завдання і не

користувалися правом позасудових дій. Проте С. Кульчицький наводить витяг з цілком таємного рішення політбюро ЦК КП(б)У від 14 квітня 1922 р. по доповіді В.М. Манцева про повноваження ДПУ в галузі позасудових розправ: «Надати Д.П.У. право безпосередньої розправи і винесення з відому президії ВУЦВК позасудових вироків, аж до вищої міри покарання, у справах: всякого роду злочинах співробітників Д.П.У. і його органів; про осіб, викритих у збройних грабунках, карних злочинах і рецидивістів, затримуваних зі зброєю в руках на місці злочину; про учасників збройних виступів або контрреволюційних організацій, які мають на меті насильницьке повалення радянського ладу» [11, с. 257]. Отже, чекістам дозволялося самим приймати рішення про розгляд справ арештованих громадян у судовому чи позасудовому порядку і на власний розсуд визначати суть «антирадянської діяльності» і ступінь її небезпеки.

У наступних документах Раднаркому УСРР уточнювався перелік функцій, покладених на ДПУ:

- збирання інформації та інформування відповідних державних установ щодо політично та економічної контрреволюції;
- агентурний нагляд за злочинними або підозрілими особами, групами та організаціями на території УСРР та за кордоном;
- видача дозволів на виїзд за кордон і в'їзд в УСРР чужоземних та російських громадян;
- перегляд поштово-телеграфної та іншої кореспонденції, як внутрішньої, так і закордонної;
- здійснення з метою розшуку арештів, обшуків, виїмок і витребування довідок, відомостей, виписок з ділових паперів, звітів і доповідей;
- придушення за допомогою військ ДПУ збройних контрреволюційних і бандитських виступів;
- здійснення дізнань і спрямування справ про розкриті злочинні дії для слухання в судових органах;
- реєстрація викритих і запідозрених у злочинних діяннях осіб; облік неблагонадійного адміністративного і керівного персоналу в державних установах, промислових підприємствах, командного і адміністративно-господарчого складу Червоної армії;
- реєстрація і підсумування ненормальних явищ життя УСРР з метою виявлення їх причин і наслідків.

Неважко помітити, що в руках спецслужб сконцентрувалися могутні важелі, котрі дозволяли тримати під контролем не тільки політичну ситуацію в країні, але й особисте життя її громадян. Поряд з цим, як наголошував співробітник радянських спецслужб П. Судоплатов, помітно зростає роль «інформаційно-аналітичного обслуговування керівництва країни»: «Без відповідного висновку ОДПУ-НКВС-МДБ про «фактичний стан справ», за висловом Леніна, керівництво, як правило, не приймало ніяких рішень з кардинальних питань внутрішньої і зовнішньої політики» [15, с. 16-17]. Разом з тим, у звіті ДПУ УСРР за першу половину 1922 р. відзначалася небезпечна тенденція в рядах чекістів у зв'язку з реорганізацією – «демобілізаційні настрої». У телеграмі ЦК КП(б)У від 10 березня висловлювалася стурбованість чутками про «скасування ЧК», «зменшення значення ЧК» і запевнення, що «Як бойовий орган пролетарської влади, особливо на Україні, у зв'язку з очікуваним навесні посиленням бандитизму, ЧК повинна мати постійну підтримку партії. ЦК пропонує категорично боротися з демобілізаційними настроями і не переводити на іншу роботу основних співробітників ЧК. В центрі вживаються заходи по створенню секретного фонду для потреб ЧК» [9, арк. 6].

На Полтавщині процес реорганізації відбувався у відповідності з директивними документами. Серед співробітників губвідділу теж мали місце «ліквідаторські настрої», котрі довелося долати керівництву губвідділу. 15-17 травня 1922 р. в Полтаві пройшов з'їзд президії губвідділу ДПУ. У його роботі взяли участь начальник губвідділу Е. Лінде, його заступник О. Заборенко, начальники відділів Алдухов, Сунне, Берестовський, начальник господарської частини і секретар губвідділу Копелевич, а також уповноважені повітових відділів ДПУ. На порядку денному стояло три питання: «1) Про скасування ВУЧК і створення органів ДПУ (доповідач Е. Лінде). 2) Становище у Полтавській губернії (доповідач О. Заборенко). 3) Доповіді уповноважених про стан справ на місцях». У доповіді Е. Лінде йшлося про істотні зміни у функціях співробітників ДПУ, а саме скасування «політтрийок» і вироків у позасудовому порядку, дотримання термінів розгляду справ і передачі їх у судові інстанції. «З цього моменту повітові відділи губвідділу ДПУ ніяких операцій здійсню-

вати не повинні, останні своєчасно інформують про наявність справ Губвідділ і з санкції останнього вони проводяться або спеціальними уповноваженими Губвідділу, або через міліцію у випадку екстренної потреби», – наголосив він. Намічалися також пріоритетні напрямки оперативної роботи – контроль за діяльністю різноманітних політичних партій, посилення боротьби з технічною контрреволюцією та посадовими злочинами.

Аналізуючи ситуацію в губернії і завдання, що з неї випливають, О. Заборенко підкреслив, що до цього часу не вдалося ліквідувати повстанський рух, продовжують існувати «банди кримінального характеру з політичним забарвленням», але, як оптимістично констатував доповідач, масової підтримки з боку селян вони вже не мають: «Активно політичний бандитизм в губернії відсутній. Кримінальний дрібний бандитизм розвивається» [7, арк. 1 зв.].

Вирішити питання безперервного надходження потрібної інформації через агентурну мережу, як і створення самої мережі, чекісти спробували методом директивного тиску. Начальник губвідділу Е. Лінде 15 липня 1922 р. надіслав секретареві Полтавського губкому партії лист з поміткою «Цілком таємно. Особисто.». Покликаючись на постанову ЦК КП(б)У, з якою ознайомлений губком, Е. Лінде нагадує, що «кожний член партії зобов'язаний бути секретним співробітником губвідділу ДПУ, що й проводиться в життя губвідділом». Але в цій роботі, – скаржився він, – існують різні труднощі: «Багато хто з різних недостатніх мотивів намагається якимось чином позбутися цих обов'язків, а деякі, заповнивши анкету, вважають, що вже з губвідділом покінчено і існують лише на папері, не з'являючись у вказані конспіративні центри». «Якщо таке ставлення існує з боку комуністів, то здавалося б, що говорити про безпартійних», – зауважує головний губернський чекіст, але тут же наводить парадоксальний факт. Виявляється, навпаки, «...безпартійні себе виправдовують. Різниця лише в тому, що безпартійні, звичайно політично благонадійні, оплачуються за дачу тих або інших важливих для губвідділу даних, ... а комуністи зобов'язані це робити внаслідок своїх переконань як члени партії, не вимагаючи за це винагороди». У листі пропонувалися і способи впливу на незговірливих комуністів. Начальник губвідділу ДПУ просить санкції

губкому самим чекістам застосувати до них «адміністративні заходи покарання», або ж «свого роду підтягування перенести за розпорядженням губкому на парторганізацію...», щоб персонально, шляхом переконання і в порядку партійної дисципліни все-таки змусити працювати» [8, арк. 41-41 зв.].

16 вересня 1922 р. до цього ж питання повернулися учасники засідання Полтавської губернської військової наради (протокол № 11) у складі її голови Лихоманова, заступника губернського продкомісара Корнеєва, заступника губвідділу ДПУ Заборенка, начальника міліції Соломка, секретаря губвиконкому Фарбера. В ухвалі з питання про становище у губернії, яке загалом визнали задовільним, вказувалося на необхідність ДПУ посилити на місцях освідомлювальний апарат, а також «просити губвиконком виділити 1 мільярд карбованців для посилення освідомлювальної роботи органів міліції і 1 млрд з тією ж метою для Держполітуправління» [8, арк. 64]. Тоді ж було оголошено двотижневик допомоги голодуючим та вилучення коштовностей із церков та молитовних будинків.

Предметом обговорення також стали питання агентурно-оперативної роботи чекістів: «Необхідність відмови від попередніх способів боротьби з контрреволюцією шляхом здійснення масових операцій, викликала перехід до більш витончених методів роботи, шляхом більш ретельного освідомлення, перенесення центру ваги на постановку інформації, розробки (агентурної – Л.Б.), вивчення і обліку, перетворення пасивної реєстрації осіб і партій у активну, пов'язану з розробкою, зміна в системі вербування освідомлювачів, при залученні яких головна увага звертається на якісне покращення їх складу. Удосконалення агентурної розробки дає можливість здійснювати ліквідацію лише після детального вивчення організації і причетних до неї осіб, не порушуючи правових норм, встановлених декретами Радянської Влади» [9, арк. 5].

Полтавський губвідділ ДПУ після реорганізації був віднесений до 3-ї категорії, а це означало скорочення фінансування і штату на 117 осіб. Самі чекісти своє матеріальне забезпечення характеризували як «дуже погане». За новою структурою губвідділ поділявся на загально-адміністративну частину (ЗАЧ) та секретно-оперативну (СОЧ). До ЗАЧ належали господарське відділення, зв'язок, загальна канцелярія і стіл

особового складу. СОЧ складалася з підрозділів, які іменувалися групами, – військової, контррозвідувальної, економічної, інформаційно-агентурної, реєстраційної. Окремий підрозділ становила група військово-політичної цензури у складі 6 осіб. Станом на 1 липня 1922 р. на Полтавщині діяв губернський відділ, Костянтиноградське повітове відділення, а в дев'яти повітах – уповноважені губвідділу ДПУ [9, арк. 14]. Адміністративна реформа 1923 р. спричинила реорганізацію останніх у окружні відділення. Упродовж кількох років відбулося істотне скорочення чисельності чекістів, що було зумовлене реорганізацією, подоланням масового повстанського руху і розформуванням значної кількості військових частин ДПУ.

Скорочення торкнулося й оперативного складу. Одним з найболючіших питань залишався його якісний складник. Останнє брала до уваги атестаційна комісія, яка займалася чисткою територіальних органів ДПУ. В результаті по Україні було звільнено 2198 осіб, з них 29 – на Полтавщині [9, арк. 16]. Офіційна радянська історіографія стверджувала, що серед співробітників територіальних органів спецслужб абсолютну більшість становили комуністи з пролетарським соціальним корінням. Однак статистичні дані 1922 р. свідчать, що у штаті Полтавського губвідділу ДПУ разом зі збройними формуваннями налічувалося 1435 чоловік, з них тільки 549 були комуністами. За соціальним походженням з 210 співробітників губвідділу 30 походили з робітників, 36 – з селян, 100 – службовців, 42 – колишні учні та студенти, 1 – чиновник, 1 – колишній офіцер царської армії. З родини латиського дрібного службовця походив і один з перших начальників губвідділу Едмунд Лінде [9, арк. 16].

Невисоким був і освітній рівень чекістів. Тривалий час серед них навіть побутовало хизування власним неучтвом, як рисою, що відрізняла їх від буржуазії. Так у 1922 р. серед очільників та співробітників підрозділів губвідділу лише 3 мали вищу освіту, 85 – середню, 87 – початкову, 27 – домашню, близько 10 – зовсім неписьменні [1, с. 7]. Оцінити загальний рівень мовної грамотності чекістів дає можливість ознайомлення з архівними документами – автографами, котрі належать до службової, нормативної, процесуальної документації спецслужб. Прикметними її рисами є абсолютне домінування вживання російської мови, незнання орфографічних та сти-

лістичних норм правопису, а українська мова на письмі виглядала розмовним суржилом, попри існування спеціальних курсів у період українізації.

Керівництво ДПУ якщо й звертало увагу на необхідність поглиблення знань у певних галузях, то, насамперед, підпорядкувало їх удосконаленню оперативно-слідчої майстерності кадрів. Наприклад, В. Балицький, роз'яснюючи підлеглим у липні 1937 року чергові завдання боротьби з контрреволюцією, акцентував увагу на політичному мімікруванні «ворога» в нових умовах. Тому, – повчав він, – «щоб вести слідство, треба бути підкованим. Для цього треба читати не тільки партійну літературу, але треба й белетристику читати, щоб загальний кругозір був ширшим. Для цього взагалі треба бути значно культурнішими», щоб протиставити ворогу «більш тонку і ажурну роботу». Разом з тим голова ДПУ, який сам незабаром опиниться серед жертв цієї «роботи», висловив стурбованість амбіційністю молодих співробітників, котрі вважають, що й без додаткових знань «ворог при одному погляді на нього розколеться» [1]. Загалом дослідження проблеми дає підстави зробити висновок, що констатація останнього є закономірним наслідком тривалого використання органів держбезпеки в якості інструменту розправи над політичними супротивниками та їх вседозволеності. Припускаємо, що керівництво країни було здебільшого зацікавлене у збереженні невисокого освітньо-культурного рівня чекіста середньої і нижньої ланок системи, оскільки це полегшувало політичне зомбування кадрів. Зокрема, В. Балицький на нараді, всупереч висловленим вище закликам до удосконалення інтелектуального потенціалу, нагадував її учасникам: «... ворог зізнається не тому, що ми такі розумні і здібні, а тому, що коли він дивиться на тебе, а ти носиш високе у нас в країні звання чекіста, – він відчуває за тобою силу радянської влади, диктатури пролетаріату, і він тобі зізнається».

Головна увага приділялася належному рівню політичної грамотності чекістів, про що свідчать результати роботи перевіряючих трійок Полтавської губернської контрольної комісії за 1924–1925 рр. Вони займалися вивченням стану партійних осередків окружних відділень ДПУ і міліції, переглядом персональних справ співробітників та особистими співбесідами з ними, в результаті чого робилися певні висновки, аж до

«вичищення» з рядів партії та органів ДПУ. Так, з доповіді комісії про стан політнавчання в партячейці губвідділі постає невисокий інтерес до проблем теорії комунізму – з 235 співробітників школу політграмоти добровільно відвідували тільки 20. У висновках наголошувалося, що «до найбільш негативних явищ у стані ячейки слід віднести політичну неграмотність половини її членів» [5, арк. 13, 13 зв., 14].

Ще більшу увагу питанню оволодіння теорією марксизму-ленінізму комісія приділяла при перевірці партійної організації губвідділу ДПУ. До протоколу заносилися результати персональної співбесіди, характеристика комуніста, видана бюро окружкому партії, та рекомендації перевіркою трійки. Наприклад, щодо начальника Красноградського окружного відділення ДПУ І.П. Альошина констатувалося: «Політграмота – в міжнародному і внутрішньому становищі республіки в курсі, історію партії, конституцію, політекономію знає добре, по політграмоті можна віднести не нижче 3-ї групи. ... Однозначно залишити в партії». Разом з тим окремих чекістам рекомендували «поглибити політзнання», «позбавитися залишків старої ідеології», «поглибити зв'язок з працюючими масами» тощо [4, арк. 50, 51, 52].

Траплялися й окремі «недоречності» в знаннях чекістів, котрі не співпадали з більшовицькими поглядами, і фіксувалися в протоколах. Так, члени комісії пропонували «категорично, в найкоротший термін ліквідувати політнеграмотність» оперативним співробітникам Я.Г. Гудзю і Й.М. Сегалю [3, арк. 3 зв., 4 зв.]. Отже, механічне засвоєння чекістами марксистсько-ленінських догм відкривало можливості маніпулювання кадрами спецслужб у політичних цілях.

Особовий склад останніх формувався здебільшого з людей молодого віку. Середній вік чекістів у 1920-х роках становив 25-30 років. Характерним прикладом може бути Полтавський губвідділ, де в 1922 році налічувалося 10 співробітників віком від 18 до 25 років і 70 – від 25 до 30 років. Переважна більшість із них мала ранній досвід участі в революційній боротьбі й організації терористичних актів, що сприяло дегуманізації їх світосприйняття. Стурбованість керівництва надзвичайки знайшла відображення вже в наказі ВУЧК № 73 від 22 липня 1921 р. Автори документа завуальовано намагаються пояснити, чому вкрай небажано брати на службу

молодь до 18 років, а дещо старшу – тільки в індивідуальному порядку. Молодь, мовляв, «надзвичайно вразлива у своїй психології, незміцніла ні ідейно, ні психологічно, потрапляє в обстановку..., що діє розкладницьки й на дорослих працівників... Використання членів Комуністичної спілки молоді в розвідувальних апаратах, в якості секретних співробітників і освідомлювачів, в якості комісарів при обшуках і т.д. ще більше загострює погані сторони роботи в ЧК для молодих товаришів» [20, с. 226-227].

Які саме «погані сторони» малися на увазі стає зрозумілим з інших документів. У роки «червоного терору» і громадянської війни головним критерієм оцінки роботи чекістів була кількість викритих і знищених ворогів революції, тому звичним явищем, на жаль, стала нещадна жорстокість. Так, після ліквідації у Криму в грудні 1920 р. близько 12 тисяч чоловік за підозрою в контрреволюції начальник Центрального управління надзвичайних комісії (Цупнадком) УСРР В. Манцев писав Ф. Дзержинському: «Тепер після Криму, ймовірно, і я дістану прізвисько «кривавий». Ну, що ж робити. Таке прізвисько від буржуа приємне» [10, с. 68].

Не менш вражаюче зізнання зробив Е. Лінде, котрий у віці 23 років очолив Полтавський губвідділ ДПУ: «... внаслідок масових у минулому розстрілів» у нього на руці «утворилися мозолі» [3, арк. 1]. Загалом висновки перевіркою трійки Полтавської губернської контрольної комісії 1925 р. у складі її голови Чувиріна, члена президії Амелюженка, члена партячейки ДПУ Калміна і секретаря трійки Васильєва вказують на тривожні тенденції та їх масовий характер. Зокрема у детальних протокольних записках йдеться про те, що майже кожний співробітник страждає нервовими розладами, спровокованими участю в масових розстрілах. В.Я. Левоцький навіть скаржився на те, що «через хворобливий стан нервів значно ослабла пам'ять, важко читати», і він «охоче пішов би на партійну роботу», позаяк «робота в ДПУ не задовольняє внаслідок важкої обстановки» [3, арк. 3].

На відміну від нього, начальник губвідділу ДПУ з жовтня 1924 р. Д. Патрушев запевняв комісію: «7-річна практика в органах ЧК виробила в мені хорошого практичного співробітника. Цю роботу я люблю... Розстріли в ЧК на мене не впливали». Причиною ж своєї нервової виснаженості Патрушев називає «семирічне

сидіння в царських тюрмах», де його багато били, і тепер він змушений інтенсивно лікуватися. Члени комісії пройнялися чуйністю і за-протоколювали: «Відмітити хворобливий стан і необхідність енергійного лікування для попередження втрати працівника» [3, арк. 3].

Деактуалізація принципів гуманізму руйнувала не тільки психічне здоров'я, але й мораль виконавців кривавих розправ. Серед полтавських чекістів значних масштабів набули явища пияцтва, етичного нігілізму, побутових і кримінальних злочинів на ґрунті пияцтва тощо. Особливо шкодило іміджу органів ДПУ масове пияцтво як серед рядових співробітників, так і керівного складу. У грудні 1924 р. з цього приводу давав пояснення колишній начальник губвідділу ДПУ Едмунд Лінде. Він не приховував, що в Полтаві «вів широке особисте спілкування з багатьма вельми відповідальними працівниками, з якими часто вдома і випивали... ці товариші запросто зі мною випивали, а на завтра доносили про ці пиятики в ГКК. Я з ними порвав приватні зв'язки і спілкувався виключно з співробітниками ДПУ, з якими також доводилося випивати. Особливо багато став пити в 1923 році». Чекіст пояснював, що це зумовлювалося причинами різного характеру: «1) відсутність з боку ряду керівних товаришів нормальних комуністичних стосунків; 2) методи стеження з боку окремих членів партії; 3) надзвичайно нервовий загальний стан, внаслідок масових у минулому розстрілів, коли на руці утворилися мозолі; 4) сімейні негаразди, сварки з дружиною, з якою вирішив розлучитися з переїздом на нове місце роботи, і, нарешті, 5) походження з сім'ї інтелігента, де також бували пиятики» [3, арк. 1]. Очевидно, що в поясненнях Е. Лінде, який «у комісії поводити себе вельми нервово», причини і наслідки мінялися місцями. Крім того, він визнає, що профілактичні бесіди мали короточасний ефект.

Догани і пропозиції «категорично позбавитися» згубної алкогольної пристрасті були записані у висновках комісії щодо Е. Лінде, Б. Розенберга, В. Шерстньова та ще 53-х співробітників. У нетверезому стані чекісти допускали неконтрольовані дії. Згаданий В. Шерстньов дуже своєрідно боровся з релігійними забобонами своєї дружини, розстрілявши ікони у власному помешканні і спаливши їх потім у печі. Дружина після цього «особливо не протестувала», що й зрозуміло, і з того часу «ікон у квартирі немає»

[3, арк. 2 зв.]. Шерстньов визнає, що «пияцтво компрометує і партію, і органи влади», однак теж мотивує залежність від згубної звички тим, що «специфічні умови роботи в органах ЧК сильно підірвали нервову систему».

Порушення етичних норм дехто з чекістів дозволяв собі навіть у ході співбесіди з членами комісії. Наприклад, начальник Прилуцького окрвідділу ДПУ І.Г. Кротов надто грубо реагував на будь-які запитання членів комісії, кидаючи у відповідь: «Які у вас є підстави задавати мені такі питання», «Мене не піймаш, я чекіст», «Мене не проведеш» тощо. Недивлячись на неодноразові попередження голови комісії Чувирина, що тут знаходяться члени партії, а не чекісти, і заклики до Кротова поводити себе належним чином, той не заспокоївся. А його колега і член комісії Калмін зауважив, що «зарозумілість і хворобливе самолюбство у товариша Кротова виявляється і в роботі» [3, арк. 28].

Утім, з 81 розглянутого епізоду лише в одному ухвалили: «виключити з партії як баласт» С.М. Зільберта. Щодо інших бралися до уваги «пом'якшуючі обставини»: робітниче походження, революційні заслуги, вірність партії, думка членів ячейки тощо. Корпоративний принцип професійної етики чекістів виключав будь-яку гласність в оцінці внутрішньої ситуації в органах держбезпеки.

13 серпня 1924 р. ВУЦВК і РНК УСРР затвердили Положення про ДПУ УСРР. Воно вийшло з формального підпорядкування НКВС. Було законодавчо закріплено, що ДПУ діє при Раднаркомі України, а його голова (він же уповноважений ОДПУ СРСР) входить до складу уряду з дорадчим голосом. Передбачалося, що ДПУ має виконувати всі завдання ВУЦВК і РНК УСРР, а в своїй оперативній діяльності керуватися директивами і розпорядженнями ОДПУ СРСР. Нагляд за справами, які порушувалися ДПУ УСРР, мав здійснювати прокурор через спеціально призначеного для цього помічника. Повноваження останнього визначалися окремими законодавчими актами.

Однак між прокуратурою і органами ДПУ, як зазначає Ю. Шаповал, часто виникали непорозуміння. Причому, саме чекісти зазвичай не бажали узгоджувати свої дії, не дотримувалися вимог прокурорського нагляду за ходом дізнання і слідства, за порядком утримання під вартою. Чекісти часом навіть не виконували вимоги надати ті чи

інші відомості, посилаючись на надзвичайну секретність. У зв'язку з цим працівники прокуратури змушені були неодноразово розтлумачувати межі їх компетенції. Однак, 14 лютого 1925 р. за підписом В. Балицького і М. Скрипника всім губернським прокурорам і відділам ДПУ надійшов циркуляр, у якому підкреслювалося, що органи ДПУ, визнавши ту чи іншу справу особливо секретною, мають право «вимагати, щоб ознайомлення з нею здійснювалося самим Прокурором». Документ поширював це право не лише на справи дізнання, а й на циркуляри та інструкції ДПУ УСРР і губернських відділів ДПУ.

Ю. Шаповал та В. Золотарьов звертають також увагу на те, що чекісти вибороли собі право у разі здійснення будь-яких правопорушень не підлягати відкритому суду. 2 лютого 1924 р. заступник наркома юстиції і прокурор УСРР Рейхель, прокурор при Наркоматі юстиції Янський підписали циркуляр, у якому підкреслювали, що передання таких справ до народних і губернських судів «призводить до розшифровки секретної роботи ДПУ», а тому рекомендувалося повертати їх «для здійснення подальшого слідства у відповідні органи», тобто в руки самих же чекістів. Характерно, що в цій процедурі до співробітників ДПУ прирівняли і секретних інформаторів. Так, 14 вересня 1929 р. у директиві Прокуратури УСРР підкреслювалося, що справи останніх підлягають суду Надзвичайної Сесії по службових злочинах на загальних підставах з іншими співробітниками ДПУ на підставі таємної постанови ВУЦВК від 10 жовтня 1928 р. [21, с. 80, 81]. Але багатьом взагалі вдавалося уникати покарання, як, наприклад, співробітнику Полтавського губвідділу Альберту Сунне. За вбивство людини поза виконанням службових обов'язків він був умовно засуджений на 1 рік, причому формулювання «убийство в запальчivosti и раздражении» подавалося як пом'якшуюча обставина. Він не був виключений з партії, не втратив роботу, не зустрів осуду, навпаки відзначалися позитивні відгуки бюро партійної комісії і начальника губвідділу Д. Патрушева.

Виведення органів ДПУ та їх співробітників з-під критики і контролю сприяло посиленню негативних явищ у їх діяльності, перенесенню в практику роботи методів періоду «червоного терору». В 1925 р. полтавка Катерина Левченко скаржилася в політбюро ЦК КП(б)У, наркомун юстиції й прокурору УСРР. Справа стосувалася

її чоловіка, арештованого за крадіжку, котрої, як стверджує авторка листів, він не здійснював, однак жорстоко закатованого в місцевому окривідділі ДПУ. Вона вимагає покарати слідчих – «катів Сідака і Зільбека», виявити, «хто їх навчив бити, і чи не є це система роботи Полтавського ДПУ», за що останній в очах жителів міста, як стверджує авторка листів, «зажив слави застінка гірших царських часів» [17, арк. 18]. Питання К. Левченко виглядає риторичним. На жаль, справді практика садистського «вибивання» свідчень обвинувачених стала системою роботи чекістських органів і набула своєї довершеності в роки «Великого терору». Як писав у 1938 р. в невідправленому листі до Сталіна арештований партійний працівник Кобеляцького райкому КП(б)У К. Ляшенко, його били ніжкою від стільця, дубовою лійкою, чобітьми, змушували сидіти на кутику стільця і стояти на одній нозі, позбавляли сну, а також «виконувати такі речі, про які соромно писати в заяві» [2, арк. 70]. Апогеєм репресій на Полтавщині став короткий, але кривавий період, коли управління НКВС очолював у 1938 р. О. Волков. Вражаючі факти, що його характеризують, були оприлюднені на закритих партійних зборах, які тривали з 2 по 6 січня 1939 р. з єдиним питанням порядку денного «Про викривлення в роботі УНКВС».

Отже, упродовж 1920-х рр. визначилися головні напрями та об'єкти оперативної і репресивної діяльності органів ДПУ на Полтавщині. На ДПУ покладалася функція ідеологічного нагляду за засобами масової інформації, виданням літератури, фільтрація офіційних повідомлень з метою нерозголошення інформації, яка, з погляду органів держбезпеки, становила державну таємницю. Чекісти здійснювали інформування губернського та республіканського керівництва про всі події, що відбувалися на території губернії та її округів, а також настрої різних верств населення, чутки, конфлікти та інше, що з їх точки зору могло дестабілізувати політичну ситуацію. Інформаційні зведення, доповіді, звіти губвідділу та окружних відділень дозволяють з'ясувати головні напрямки економічної політики держави, зловживання чиновників, ставлення до партійних органів, форми репресій та методи їх здійснення тощо. Чекісти не лише фіксували певні явища, але й аналізували їх з позицій класової боротьби, визначали ступінь загрози для партії і держави і надавали рекомендації органам влади.

Джерела і література

1. Бабенко Л.Л. Чекист більшовицької доби: портрет на тлі епохи / Л.Л. Бабенко // Історична пам'ять: наук. зб. / Полтав. держ. пед. ун-т імені В.Г. Короленка. – Полтава, 2006. – № 2. – С. 4–19.
2. Державний архів Служби безпеки України, м. Полтава. – Спр. 3955-С.
3. Держархів Полтавської обл., ф. П-2, оп. 1, спр. 46.
4. Держархів Полтавської обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 47.
5. Держархів Полтавської обл., ф. 1, оп. 1, спр. 65.
6. Держархів Полтавської обл., ф. Р-1503, оп. 1, спр. 107.
7. Держархів Полтавської обл., ф. П-9032, оп. 1, спр. 28.
8. Держархів Полтавської обл., ф. П-9032, оп. 1, спр. 48.
9. Держархів Полтавської обл., ф. П-9032, оп. 1, спр. 51.
10. Золотарьов В. ЧК – ДПУ – НКВС на Харківщині: люди та долі (1919–1941) / Вступ. ст. Ю. Шаповала / В. Золотарьов. – Харків: Фоліо, 2003. – 477 с.
11. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928) / С.В. Кульчицький. – К.: Основи, 1996. – 396 с.
12. Маймескулов Л.Н. Всеукраинская Чрезвычайная комиссия. 1918–1922 гг. – 2-е изд. / Л.Н. Маймескулов, А.И. Рогожин, В.В. Сташис. – Харьков: Основа, 1990. – 299 с.
13. Органи державної безпеки на Полтавщині (1919–1991) / Парамонов Ю.М., Бабенко Л.Л. та ін. – Полтава: АСМІ, 2005. – 206 с.
14. Подкур Р. Створення ВЧК: новий погляд на відому проблему / Р. Подкур // Історія України: мало-відомі імена, події, факти. Зб. статей. – Вип. 32. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – С. 272–285.
15. Судоплатов П. Разные дни тайной войны и дипломатии. 1941 год / П. Судоплатов. – М.: Олма-Пресс, 2001. – 400 с.
16. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1, оп. 20, спр. 166.
17. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2099.
18. Чекисты. Сборник. – М.: Молодая гвардия, 1972. – 420 с.
19. Ченцов В.В. Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки / В.В. Ченцов. – К.: (Б.В.), 2000. – 402 с.
20. Шаповал Ю.І. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи / Ю.І. Шаповал, В.В. Пристайко, В.В. Золотарьов. – К.: Абрис, 1997. – 608 с.
21. Шаповал Ю, Золотарьов В. Всеволод Балицький: особа, час, оточення / Ю. Шаповал, В. Золотарьов. – К.: Стилос, 2002. – 468 с.

Людмила Бабенко

Полтавский губернский отдел ГПУ: деятельность после реформы (1920-е годы)

В статье рассматриваются вопросы реорганизации деятельности Полтавского губотдела ГПУ с марта 1922 г. Анализируются организационные и структурные изменения губернского органа государственной безопасности, состояние материального обеспечения его подразделений, взаимодействие с партийными и властными органами. Акцентировано внимание на качественных характеристиках кадрового состава.

Ключевые слова: Государственное политическое управление, Полтавский губернский отдел ГПУ, В. Балицкий.

Lюдмила Babenko

DPU Poltava regional section: activity after the reform (1920-th years)

This article considers the questions of DPU Poltava regional section activity reorganization beginning from March 1922. Organizational and structural changes in the regional security service body, the situation with its divisions' procurement, cooperation with party and state bodies are analysed. The main attention is devoted to the quality characteristics of personnel.

Key words: State Policy Department, DPU Poltava regional section, V. Balytskyi.